

EKONOMSKA STRUKTURA ZAPADNOHERCEGOVAČKE ŽUPANIJE U POSLEDNJIH POLA VEKA

Jelica Galić¹

Primljeno: 06.12.2014. | Prihvaćeno: 10.05.2015.

SAŽETAK: *U ovom se radu analizira ekonomska struktura Zapadnohercegovačke županije. Istraživanje obuhvata period od pedeset godina (1961-2011) uključujući pet popisnih godina.*

Osim na aktivnost stanovništva, u ovom će se radu obratiti pažnja i na sastav stanovništva prema delatnosti koju obavlja. S obzirom da su u pojedinim popisima stanovništva korištene različite klasifikacije delatnosti, analiza će se vršiti na osnovu podele na sektore delatnosti. S razvitkom privrede 70-ih godina prošlog veka i zapošljava se obrazovanog kadra dolazi do jačanja sekundarnog i tercijarnog sektora, ostvarene su određene strukturne promene. Od devedesetih godina prošlog veka, a nakon demokratskih i svih drugih promena na području Zapadnohercegovačke županije se ubrzano razvija privatno preduzetništvo. Uzrok slabog povećanja udela aktivnog stanovništva u ukupnom je depopulacija koja je zahvatila najveći deo Županije, slab priliv radnoaktivnog stanovništva uzrokovan smanjenim natalitetom te opterećenost radnog kontigenta 1991. godine starim stanovništvom višestruko se povećala. U periodu 1961-2011. godine broj mladih stanovnika u Zapadnohercegovačkoj županiji smanjio se za gotovo 50%.

Ključne reči: *Zapadnohercegovačka županija, privreda, ekonomska struktura*

UVOD

Nakon Drugoga svetskog rata područje Bosne i Hercegovini bilo je, kao i većina evropskih zemalja, zahvaćen procesom modernizacije društva, koja se prvenstveno odnosi na intenzivniju industrijalizaciju i urbanizaciju zemlje, promenu ekonomskog sastava stanovništva i zaposlenosti po sektorima (jačanje sekundarnog i tercijarnog uz istodobno smanjenje važnosti primarnog sektora). Industrijska proizvodnja na području Zapadnohercegovačke županije započinje 70-ih godina 20. veka.

U radu se analizira promena aktivnosti stanovništva Zapadnohercegovačke županije u periodu 1961-2011. godine je znatnim delom rezultat demografskih, ekonomskih i

¹ Druga osnovna škola, Pecara bb, 88220 Široki Brijeg, Bosnia and Herzegovina; kontakt: jelica.galic@tel.net.ba

političkih promena koje su obeležile taj pedesetogodišnji period. Iako je odnos pojedinih grupa stanovništva s obzirom na aktivnost ostao nepromenjen u navedenom periodu, njihovi udeli ukazuju na znatne promene u odnosu na ukupan broj stanovnika što će biti učinjeno u analizi..

Ovaj rad predstavlja odraz je opšteg stanja razvitka Županije i promene udela broja zaposlenog stanovništva prema sektorima delatnosti u posmatranom periodu. Posebne ekonomske strukture daju pregled ekonomski aktivnog stanovništva po pojedinim granama delatnosti. Ekonomska struktura predstavlja podelu stanovništva na opštu koju čine dve kategorije stanovništva-ekonomski aktivno i ekonomski neaktivno stanovništvo, izdržavano stanovništvo. Ekonomska će struktura biti izražena procentualnim udelom ekonomski aktivnog stanovništva u pojedinim delatnostima.

Zaposlenost stanovništva po sektorima delatnosti značajan je pokazatelj stepena ekonomske razvijenosti posmatranog područja. Podaci o dinamici, strukturi i distribuciji ekonomski aktivnog stanovništva ili radne snage izuzetno su važni za i primenu programa o punom i efikasnom korištenju ljudskih resursa u Zapadnohercegovačkoj županiji.

IZVORI PODATAKA

Prilikom izrade rada korišteni izvori statističkih službi Zapadnohercegovačke županije, Statistički bilteni i godišnjaci Zavoda za statistiku Federacije Bosne i Hercegovine koji raspoložu relevantnim podacima, te strategije razvitka opština u Županiji koje svojom tematikom obuhvataju sadržine vezane za područje ekonomskog razvitka Zapadnohercegovačke županije. Takođe, korištena je literatura sadržinom vezana za privredni razvitak Županije (Rotim, 1994) te stručna literatura (Werheimer-Baletić, 1982., i Nejašmić, 2005). U radu je korištena statistička metoda koja je primenjena prilikom analize statističkih podataka. Metoda analize i sinteze primenjena je u postupku proučavanja postojeće literature i izvora te izvođenja zaključaka na osnovu istih.

Tekstualni dio rada popraćen je tabelama i grafikonima koje olakšavaju razumevanje podataka, te vidljivije predočuju različitosti ekonomskog razvitka Županije u navedenom periodu. Problem predstavlja nepostojanje službenih popisa stanovništva nakon 1991. godine, već isključivo procena za 2011. godinu. Svakako treba naglasiti nepostojanje redovnih popisa stanovništva poslednja dva popisna perioda, jasno je da se podaci između 1991. i 2011. godine ne mogu u potpunosti upoređivati s podacima prethodnih popisa pa ih treba uzeti sa rezervom.

GEOGRAFSKI POLOŽAJ ZAPADNOHERCEGOVAČKE ŽUPANIJE

Zapadnohercegovačka županija nalazi se u jugozapadnom delu Bosne i Hercegovine, i kao takva, graniči s Republikom Hrvatskom na njenom jugozapadnom delu, dok se sa istoka graniči s Hercegovačko-neretvanskom županijom, a na severu s Hercegbosanskom županijom/kantonom. Županija se prostire od severne strane planine Čvrnski

ce pa sve do granice s Republikom Hrvatskom. Županijsko sedište je u Širokom Brijegu. Pored opštine Široki Brijeg, Županija obuhvata i još tri opštine: Grude, Ljubuški i Posušje (Karta 1). Upravno i administrativno sedište Zapadnohercegovačke županije jest Široki Brijeg.

Županija je površinom (1 362,2 km²) i brojem stanovnika (81 433) sedmi po veličini kanton u Federaciji. Gustina naseljenosti Zapadnohercegovačke županije je ispod proseka Federacije (89,5 st./km²) i iznosi 59,8 st./km² (2010).

Što se prirodno-geografskih karakteristika tiče, Županija se nalazi na području kojega obeležavaju plodne doline, ali i visoki planinski masivi: Čvrnsnica, Čabulja, Zavelim, Lib i Kušanovac. Najviša među njima je Čvrnsnica s vrhom Pločno koji se nalazi na 2228 m nadmorske visine. Područje Županije karakteriše i velika vertikalna raščlanjenost, s obzirom da je reč o području koji se nalazi na nadmorskim visinama koje se kreću u rasponu od 60 do čak 2 228 m. Skladno tome, Županija pripada dvema geografskim celinama, a reč je o Niskoj Hercegovini i Visokoj Hercegovini, kojoj pripada gotovo čitav severni deo Županije (Prostorni plan Županije Zapadnohercegovačke za period od 2008. do 2028. godine, 2012).

Karta 1. Geografski položaj i teritorijalna pokrivenost Zapadnohercegovačke županije unutar Bosne i Hercegovine odnosno Federacije Bosne i Hercegovine; Izvor: Prostorna osnova opštine Grude u Prostorni plan opštine Grude za period 2009. do 2028. godine. (2012)

EKONOMSKA STRUKTURA

Ekonomski sastav stanovništva u užem smislu podrazumeva sastav stanovništva prema aktivnosti, delatnosti i zanimanju, a u širem smislu uključuje i položaj u zanimanju, sektor vlasništva, domaćinstva prema izvorima prihoda, veličini poseda i sl. (Nejašmić, 2005). Osnova proučavanja ekonomskog sastava stanovništva je aktivno stanovništvo, odnosno radna snaga, iz razloga što ekonomski neaktivna lica zavise od aktivnih lica koje ih izdržavaju. Prema kriterijumu učestvovanja u procesu rada i primanja prihoda stanovništvo se može podeliti u tri grupe:

- a) aktivno stanovništvo – stanovništvo koje učestvuje u procesu rada i ostvaruje dohodak;
- b) stanovništvo sa ličnim prihodom – lica koja imaju prihod iako ne učestvuju u procesu rada (npr. penzioneri, lica koja imaju prihod od vlasništva i sl.);
- c) izdržavano stanovništvo – lica koja ne učestvuju u procesu rada niti imaju vlastite prihode (npr. deca, domaćice, lica nesposobna za rad i sl.) već ih neko uzdržava.

Budući da ne učestvuju u procesu rada, stanovništvo s ličnim prihodom i izdržavano stanovništvo čine ekonomski neaktivno stanovništvo. Osim na aktivnost stanovništva, u ovom će se radu obratiti pažnja i na sastav stanovništva prema delatnosti koju obavlja. S obzirom da su u pojedinim popisima stanovništva korištene različite klasifikacije delatnosti, analiza će se vršiti na osnovu podele na sektore delatnosti.

Zaposlenost stanovništva po sektorima delatnosti značajan je pokazatelj stepena ekonomskog razvitka određenog područja. Delatnosti se najčešće grupišu u tri osnovne grupe delatnosti: primarni, sekundarni i tercijarni sektor ekonomskih delatnosti, a sve je češća praksa da se iz tercijarnog sektora izdvaja i kvartarni. Radi konzistentnosti i uporedivosti na međunarodnom nivou, razvrstavanje delatnosti u sektore uglavnom se obavlja u skladu s Međunarodnom standardnom klasifikacijom ekonomskih delatnosti (*International Standard Industrial Classification*, skraćeno ISIC). Zbog delatnosti koje prevladavaju u pojedinim sektorima primarni se sektor najčešće naziva poljoprivrednim, sekundarni se naziva industrijskim, a tercijarni uslužnim sektorom (Wertheimer-Baletić, 1999).

Analizirajući posleratne popise stanovništva, vidljivo je da su se i same pojedine delatnosti drugačije grupisale. Analiza stanovništva Zapadnohercegovačke županije prema aktivnosti ukazuje na značajno povećanje udela lica s ličnim prihodom, variranje udela aktivnog stanovništva (nakon drastičnog pada 1961. godine), dok broj izdržavanog stanovništva opada (Tabela 1, Grafikon 1). Analizirajući Široki Brijeg u odnosu na Županiju vidljiva je razlika u kretanju ovih pokazatelja u odnosu na prosečna kretanja čitave Županije, ali to i nije zabrinjavajuće s obzirom da je u pitanju opštinsko i županijsko središte koje po svojoj funkciji karakteriše demografski i ekonomski rast te privlačna snaga u odnosu na ostala naselja u opštini, Županiji, ali i regiji.

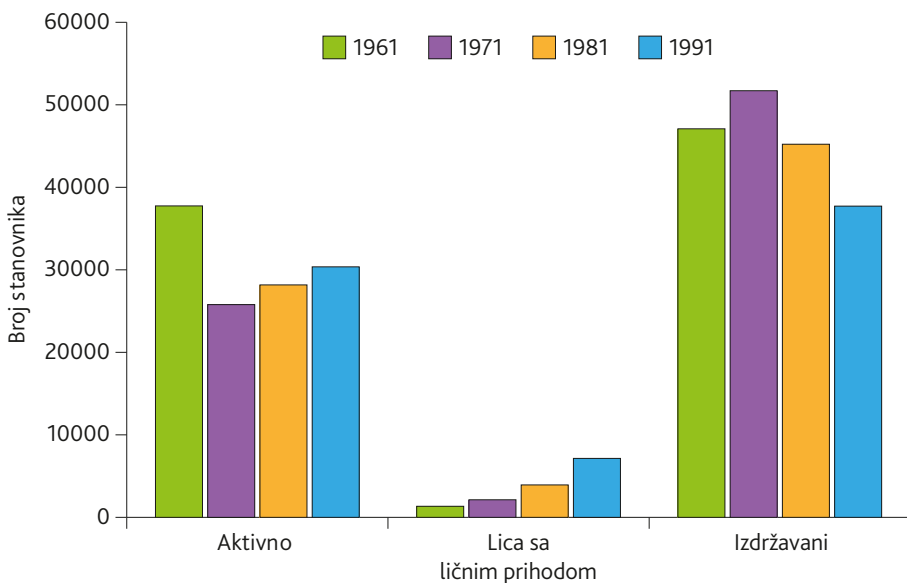
Tabela 1. Stanovništvo Zapadnohercegovačke županije prema aktivnosti, prema popisima 1961, 1971, 1981. i 1991. godine

	Godina	Ukupno	Aktivno	Lica s ličnim prihodom	Izdržavani	Ostali	Udeo aktivnog stanovništva u ukupnom stanovništvu (u %)
Grude	1961.	18974	8682	183	10107	2	45,8
	1971.	16765	6055	282	10428	0	36,1
	1981.	15516	6673	488	8355	0	43,0
	1991.	14080	6304	954	6795	27	44,8
Ljubuški	1961.	26630	11393	693	14544	0	42,8
	1971.	24390	7891	926	15573	0	32,4
	1981.	24347	9185	1569	13593	0	37,7
	1991.	23720	9575	2363	11738	44	40,4
Posušje	1961.	15847	6826	115	8906	0	43,1
	1971.	14522	4319	276	9927	0	29,7
	1981.	14322	4622	555	9145	0	32,3
	1991.	14131	5233	1069	7804	25	37,0
Široki Brijeg	1961.	24732	10846	350	13536	0	43,9
	1971.	23948	7518	648	15782	0	31,4
	1981.	23140	7692	1319	14129	0	33,2
	1991.	23413	9251	2758	11383	21	39,5
ZHŽ	1961.	86183	37747	1341	47093	2	43,8
	1971.	79625	25783	2132	51710	0	32,4
	1981.	77325	28172	3931	45222	0	36,4
	1991.	75344	30363	7144	37720	117	40,3

Izvor: Popis stanovništva 1961. godine, 1965.; Popis stanovništva, domaćinstava/kućanstava, stanova i poljoprivrednih gazdinstava 1991. godine, 1998.

Iako je opterećenost radnog kontingenta mladim 1991. godine značajno smanjena, opterećenost starim stanovništvom višestruko se povećala. Uprkos činjenici da u većini Županije najveći udeo čini aktivno stanovništvo, nije moguće zanemariti činjenicu da udeo lica s ličnim prihodom (najprije penzionera) iznosi 12%, dok je udeo te grupe stanovnika 1971. godine iznosio svega 3%.

Osnovni uzrok slabog povećanja udela aktivnog stanovništva u ukupnom je depopulacija koja je zahvatila najveći deo Županije, slab priliv radno-aktivnog stanovništva uzrokovan smanjenim natalitetom. Međutim, ukoliko se upoređi broj aktivnog stanovništva 1961, 1971, 1981. i 1991. godine vidljivo je da je došlo do smanjenja broja radno-aktivnih nakon 1961. godine, no od tada njihov je udeo u stalnom porastu. Istovremeno, broj izdržavanog stanovništva 1991. godine smanjio se za 20% u odnosu na 1961., i to kao posledica smanjenja broja mladog stanovništva i sve veće zaposlenosti žena, jer su

Grafikon 1. Stanovništvo Zapadnohercegovačke županije prema aktivnosti, prema popisima 1961, 1971, 1981. i 1991. godine; (Izvor: Tabela 1)

upravo žene zbog svoje tradicionalne uloge domaćice sačinjavale znatan udeo izdržavnog stanovništva (Prostorni plan Zapadnohercegovačke županije 2012).

Najveći udeo izdržavnog stanovništva čini mlado stanovništvo koje se još uvek školuje i nema vlastitih izvora prihoda i domaćice. Osim zbog depopulacije, do smanjenja broja izdržavanih stanovnika došlo je i zbog smanjenja broja mladog stanovništva te povećane zaposlenosti žena. Naime, u periodu 1961-2011. godine broj mladih stanovnika u Zapadnohercegovačkoj županiji smanjio se za gotovo 50%, a razvitkom industrije i uslužnih delatnosti nakon 60-ih godina 20. veka i porasta stepena obrazovanja žena stvorena je osnova za znatno veće prisustvovanje žena na tržištu rada.

S obzirom na dominantne demografske trendove u Zapadnohercegovačkoj županiji može se pretpostaviti da će reprodukcija, odnosno obnavljanje radne snage u budućnosti biti smanjeno. Naime, na navedenu će činjenicu uticati smanjenje stope prirodnog priraštaja stanovništva prisutno na području Županije već nekoliko decenija, što znači da će se smanjenje broja mladih stanovnika negativno odraziti na obim radne snage (Prostorni plan Zapadnohercegovačke županije 2012).

Primetno starenje stanovništva takođe će uticati na smanjenje veličine radnog kontingenta, ali i na povećanje broja lica s ličnim prihodom, tj. doći će do povećanja opterećenosti radno-aktivnog stanovništva starim stanovništvom. Ovaj će problem posebno doći do izražaja u narednih nekoliko godina kada vreme za penzionisanje bude pripadnicima tzv. baby boom generacije rođene nakon Drugoga svetskog rata.

U prvoj polovini 20. veka velik je deo aktivnog stanovništva čitave Županije bio zaposlen u primarnom sektoru (Tabela 2, Grafikon 2). Nakon toga, globalni proces smanjenja udela zaposlenih u poljoprivredi prisutan je i na području Županije. Najvažniji faktori koji su uticali na deagrarizaciju i deruralizaciju svakako su industrijalizacija i

urbanizacija koje su se intenzivirale na teritoriju Zapadnohercegovačke županije nakon sedamdesetih godina 20. veka. Razvitak industrijskih delatnosti imao je za rezultat povećanje broja radnih mesta u tom sektoru, a istovremeno je došlo do opadanja broja zaposlenih u poljoprivredi zbog tehnološkog napretka, i s time povezanog smanjenja potrebe za brojnom radnom snagom. Neprimerena razvojna politika (urbano utemeljena industrijalizacija oligarhijskog tipa) podsticala je napuštanje poljoprivrede i ruralnih krajeva što je dovelo do propadanja sela i agrara u svim delovima zemlje.

Tabela 2. Udeo zaposlenog stanovništva Zapadnohercegovačke županije prema sektorima delatnosti 1961, 1971, 1981, 1991, 2001. te 2011. godine; (u %)

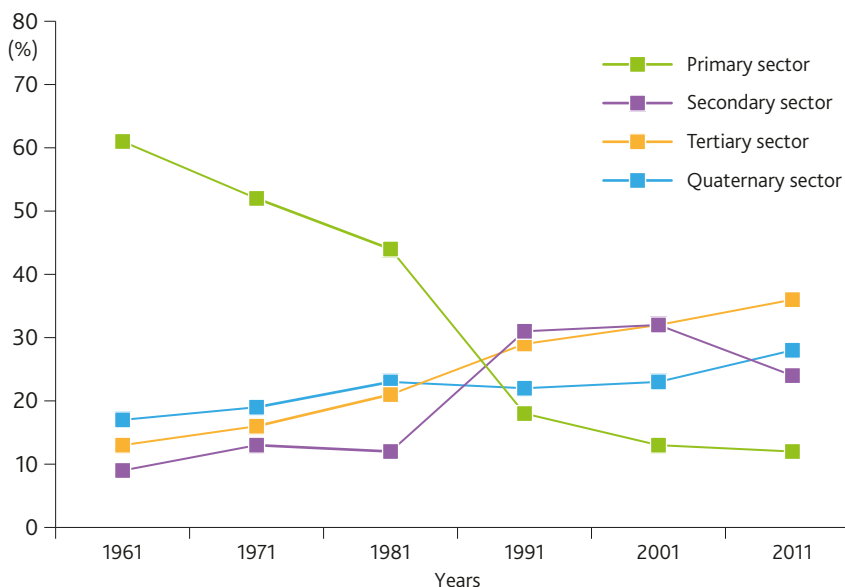
Godina	Primarni sektor	Sekundarni sektor	Tercijarni sektor	Kvartarni sektor
1961.	61	9	13	17
1971.	52	13	16	19
1981.	44	12	21	23
1991.	18	31	29	22
2001.	13	32	32	23
2011.	12	24	36	28

Izvor: Popis stanovništva 1961. godine, 1965.; Popis stanovništva i stanova 1971., 1973.; Popis stanovništva, domaćinstava i stanova 1981., 1983.; Popis stanovništva, domaćinstava/kućanstava, stanova i poljoprivrednih gazdinstava 1991., Statistički godišnjak/ljetopis Federacije Bosne i Hercegovine 2012. godine, 2012.

U skladu s industrijalizacijom koju je socijalistička Jugoslavija provodila nakon Drugoga svetskog rata, i u Zapadnohercegovačkoj županiji izgrađene su fabrike i preduzeća u opštinama: Grude, Ljubuški, Posušje i Široki Brijeg, te pogoni koji su omogućili otvaranje novih radnih mesta. Međutim, najveći deo fabrika i pogona bio je izgrađen u gradskim i prigradskim naseljima, što je zasigurno imalo značajan uticaj na centralizaciju privredne proizvodnje te na intenzivniju koncentraciju stanovništva u gradu i prigradskim naseljima. Budući da je čitava privreda (pa i industrijska proizvodnja) bila centralno-planska, s vremenom su na površinu izbili brojni problemi vezani uz tržišne zakone proizvodnje, kapitalna ulaganja koja su često bila odraz političkih umesto tržišnih prilika kao i neodgovarajućeg rukovođenja i planiranja proizvodnje.

Rezultat svega je zapostavljanje poljoprivrede i povećanje površina pod trajnim socijalnim ugarom (Crkvenčić 1981). Već početkom osamdesetih godina prošlog veka kao najznačajniji sektor delatnosti izdvojio se sekundarni sektor, a приметно je bilo i jačanje uslužnih delatnosti. Istovremeno, nije se vodilo računa o modernizaciji poljoprivrede čime je došlo do ugrožavanja egzistencije velikog dela populacije Zapadnohercegovačke županije te preorientacije na delatnosti sekundarnog i tercijarnog sektora. Takođe je došlo do znatnog iselavanja stanovništva iz nekad poljoprivrednih delova Županije u gradska naselja i prigradska naseljena mesta.

Prema popisnim podacima iz 1971. godine smanjio se udeo aktivnog stanovništva Zapadnohercegovačke županije zaposlenog u primarnom, dok je počeo rasti broj stanovništva zaposlenoga u sekundarnom, tercijarnom i kvartarnom sektoru. Unutar sekundarnog sektora posebno je došlo do povećanja privatnog poslovanja. Uprkos neposto-

Grafikon 2. Kretanje zaposlenog stanovništva Zapadnohercegovačke županije prema sektorima delatnosti od 1961. do 2011. godine; (Izvor: Tabela 2)

janju pouzdanih podataka, poznato je kako je početkom devedesetih godina 20. veka privredni razvitak Županije počeo polako stagnirati, a situacija se dodatno pogoršala za vreme rata 90-ih prošlog veka. Brojne su fabrike i preduzeća zatvoreni ili su u stečaju što se negativno odrazilo i na zaposlenost stanovništva.

Na nazadovanje primarnog i sekundarnog sektora ukazuju i podaci (Tabela 3) o zaposlenom stanovništvu 2011. godine prema kojem je samo 12% stanovništva bilo zaposleno u primarnom te 24% u sekundarnom sektoru. U strukturi zaposlenih i dalje dominira uslužni sektor (36%), ali svakako treba istaknuti i povećanje zaposlenih u kvartarnom sektoru (28%) (Zapadnohercegovački kanton u brojkama 2012). Ovi podaci ukazuju na intenzitet deagrarnizacijskih procesa s jedne te industrijalizacije i tercijarizacije s druge strane. Osim što se značenje poljoprivrede znatno smanjilo, 2011. godine u nekim naseljima nije zabeležen niti jedan stanovnik zaposlen u ovoj grani privrede. Potpuna deagrarnizacija posebno je izražena u brdskim i planinskim naseljima, u kojima je poljoprivreda vekovima bila najvažnija privredna delatnost (do 70-ih godina prošlog veka), ali i način života. Delatnost u kojoj je bio zaposlen najveći deo stanovništva Zapadnohercegovačke županije 2011. godine bila je trgovina, a potom su sledile prerađivačka industrija, obrazovanje, javna uprava te građevinarstvo.

Tabela 3. Zaposleno stanovništvo Zapadnohercegovačke županije prema delatnostima 2011. godine

Delatnost	Broj zaposlenih	%
A Poljoprivreda, lov i šumarstvo	141	0,87
B Ribarstvo	20	0,12
C Vađenje ruda i kamena	118	0,73
D Prerađivačka industrija	2657	16,39
E Proizvodnja, snabdevanje el. energijom, plinom i vodom	380	2,34
F Građevinarstvo	1053	6,50
G Trgovina	5323	32,84
H Ugostiteljstvo	611	3,77
I Prevoz, skladištenje i veze	891	5,50
J Finansijsko posredovanje	195	1,20
K Poslovanje nekretninama, iznajmljivanje i posl. delatnosti	585	3,61
L Državna uprava i odbrana; obavezno soc. osiguranje	1376	8,49
M Obrazovanje	1444	8,91
N Zdravstveni i socijalni rad	466	2,87
O Ostale javne, komun., društ. i vlastite uslužne delatnosti	909	5,61
P Privatna domaćinstva	3	0,02
0 Neraspoređeno	39	0,24
UKUPNO	16211	100,00

Izvor: Zapadnohercegovački kanton u brojkama, 2012.

Primarni sektor

U slabije izraženom, primarnom privrednom sektoru, kao najistaknutija grana privrede javlja se poljoprivreda. No, ona je najvećim delom svedena na proizvodnju za vlastite potrebe. Veće komercijalne proizvodnje nema, a postojeća je vezana za vinogradarstvu, nešto manje za proizvodnju povrća i cveća, te vrlo malo za stočarstvo i proizvodnju mleka. S obzirom na slabu poljoprivrednu iskorištenost sadašnje stanje u poljoprivredi dovelo je velikim procentom do neobrađenog poljoprivrednog zemljišta; čak 60% obradivog poljoprivrednog zemljišta se ne obrađuje, što je posledica nepostojanja jasne državne strategije te rastućeg segmenta uvoza poljoprivrednih proizvoda. Inače, dugi niz godina koji je završio početkom 90-ih godina, u poljoprivredi ovoga kraja dominirala je proizvodnja duvana.

Prednosti za poljoprivrednu proizvodnju postoje na području opština Široki Brijeg, Ljubuški i jugozapadni deo grudske opštine (dobar funkcionalni sistemi za navodnjavanje) kojim je moguće ostvariti i višestruko povećati postojeću vinogradarsku proizvodnju, ali i voćarstvo (proizvodnja trešanja i višanja). Takođe, neiskorišteni su potencijali u proizvodnji povrća, žitarica i stočnog bilja, čemu bi podsticaj trebalo dati osnivanju manjih stočnih farmi. Opština Posušje ima problema sa vodom u letnjim mesecima i

bez sistema za navodnjavanje je, pa je za očekivati da poljoprivrednu proizvodnju neće poboljšati kao i severni deo opštine Grude.

U drugoj polovini 20. veka Bosna i Hercegovina je prošla kroz tranziciju iz centralno-planske u tržišnu ekonomiju. Ekonomsku tranziciju u Bosni i Hercegovini takođe je obeležilo napuštanje poljoprivredne delatnosti, što je karakteristično za proces modernizacije, i razvitak društva te preorijentacija na industrijske i uslužne delatnosti. Veliki deo vrednih poljoprivrednih površina je napušten. Promene u zaposlenosti stanovništva po pojedinim delatnostima i sektorima delatnosti najbolje ukazuju na ekonomsku transformaciju, a Zapadnohercegovačka županije u celini ne odstupa značajnije od bosanskohercegovačkog proseka u pogledu udela poljoprivrednog u ukupnom stanovništvu (Tabela 4).

Podaci o zaposlenom stanovništvu 2011. godine ukazuju da je samo 12% stanovništva bilo zaposleno u primarnom sektoru šta je 65% manje od 1961. godine u celoj Županiji. Prema popisu iz 1961. godine opštine Grude i Posušje su imale udeo preko 80% stanovništva u poljoprivredi gde dolazi do drastičnog pada udela u opštini Posušje (2011). Nije puno bolja slika ni u opštinama Ljubuški i Široki Brijeg (gde udeo poljoprivrednog stanovništva pada na svega 5%) (Statistički godišnjak/ljetopis Federacije Bosne i Hercegovine 2012).

Osim što se značenje poljoprivrede znatno smanjilo, 2011. godine u nekim naseljima Županije nije zabeležen niti jedan stanovnik zaposlen u ovoj grani privrede. Potpuna deagrarizacija posebno je izražena u pojedinim naseljima, u kojima je poljoprivreda vekovima bila najvažnija privredna delatnost, ali i način života.

Tabela 4. Udeo poljoprivrednog u ukupnom stanovništvu po opštinama u Zapadnohercegovačkoj županiji; (u %)

Opština	1961.	1971.	1981.	1991.	2001.	2011.
Grude	86	81	49	34	22	21
Ljubuški	74	71	40	28	19	17
Posušje	83	70	22	6	6	5
Široki Brijeg	65	57	20	4	6	5
Zapadnohercegovačka županija	77	70	33	18	13	12

Izvor: Popis stanovništva 1961. godine, 1965.; Popis stanovništva i stanova 1971.,1973.; Popis stanovništva, domaćinstava i stanova 1981., 1983.; Popis stanovništva, domaćinstava/kućanstava, stanova i poljoprivrednih gazdinstava 1991., Statistički godišnjak/ljetopis Federacije Bosne i Hercegovine 2012. godine, 2012.

Stanovništvo ove Županije za ova područja škrte zemlje vezale su, a i danas vežu dve strateške kulture: vinova loza i duvan. Uzgoj vinove loze u Hercegovini od davnina je poznat i ima znatno dužu tradiciju od uzgoja ostalih kultura što potvrđuju mnogobrojni arheološki spomenici i pisani dokumenti. Ova regija je idealna za uzgoj vinove loze i proizvodnju vina (u svetu poznati kameni vinogradi). Vinarija u Ljubuškom delu je još od 1882. godine i kao takva je najstarija vinarija u BiH. Žilavka i blatina ovdje su autohtone sorte koje su zbog svoje kakvoće i specifičnog okusa pronašle mesto na mnogim stolovima širom Evrope.

Dio privredne tradicije ovog kraja čini i znamenito *žuto zlato*, nadaleko poznati duvan, te kvalitetne žitarice. Nadaleko su poznate i ekološki uzgojene povrtne kulture (krumpir, paprika, rajčica, kupus, raštika, luk i drugo) te voće (smokva, šipak, jabuka, badem,...). Poljoprivredna proizvodnja u većini opština je najvećim delom svedena na proizvodnju za vlastite potrebe na okućnicama i manjim delom na oranicama. Pri tome je proizvodnja poljoprivrednih proizvoda za tržište vrlo mala u odnosu na mogućnosti, a odnosi se prije svega na vinogradarsku proizvodnju, nešto malo u proizvodnji povrća i cveća, vrlo malo u stočarstvu i proizvodnji mleka. Komercijalne proizvodnje cveća i ukrasnog bilja u preratnom periodu nije ni bilo, ali se u toj oblasti već realiziraju prvi ozbiljniji preduzetnički projekti. Sve navedeno valja posmatrati kroz postojanje nezagađenog zemljišta i očuvane okoline što čini preduslov za proizvodnju autentičnih i ekološki prihvatljivih poljoprivrednih proizvoda. Takvi proizvodi su na tržištu sve više traženi i cenjeni.

Stočarstvo je najrazvijenije u opštini Posušje, u severnim delovima Županije, odnosno područje Rakitna (opština Posušje). Nekoliko imanja bavi se uzgojem goveda, svinja, koza, peradi, ovaca. I u ostalim opštinama također postoji uzgoj životinja, ali nije zastupljen kao u opštini Posušje. Od životinjskih vrsta, ovce i koze, goveda i perad su najznačajniji izvor hrane, koji uz bogata lovišta i ribogojilišta garantuju kvalitetnu opskrbu stanovništva i turista. U Ljubuškom i Širokom Brijegu postoje brojna ribogojilišta. Na prostoru Županije postoje i prerađivački kapaciteti za preradu mesa i mleka (Mesna industrija „Lijanovići“ –Široki Brijeg i Mljekara „Sapit“ – Posušje).

S obzirom na slabu poljoprivrednu valorizaciju, sadašnje stanje u poljoprivredi dovelo je velikim postotkom do neobrađenog poljoprivrednog zemljišta; čak 60% obradivog poljoprivrednog zemljišta se ne obrađuje, što je posledica nepostojanja jasne državne strategije te rastućeg segmenta uvoza poljoprivrednih proizvoda. Inače, dugi niz godina koji je završio početkom rata devedesetih godina, u poljoprivredi ovoga kraja dominirala je proizvodnja duvana (Prostorni plan Županije Zapadnohercegovačke 2012).

Sekundarni sektor

Najrazvijenije privredne grane na području Zapadnohercegovačke županije su industrija i rudarstvo. U industriji su najzastupljenije mesna te metaloprerađivačka industrija, a nešto manje proizvodnja obuće, građevinskih proizvoda i obrada kamena, izolacionih materijala, grafičke delatnosti itd. Takođe na nazadovanje sekundarnog sektora ukazuju i podaci o zaposlenom stanovništvu 2011. godine prema kojem je 24% stanovništva zaposleno u sekundarnom sektoru (Statistički godišnjak/ljetopis Federacije Bosne i Hercegovine 2012). Na početku referentnog perioda udeo stanovništva u sekundarnom sektoru bio je samo 9% da bi rastao do 1991. godine na 31% kada mnogi rudnici na području opština Posušje i Široki Brijeg prestaju sa iskopima rude boksita ili u vrlo malom broju su aktivni i danas.

S obzirom na postojeći rast ukupne industrijske proizvodnje, nužna su ulaganja u razvitak postojećih industrijskih kapaciteta za proizvodnju metala i proizvoda od metala, a koji zapošljavaju veći broj radnika. Kao moguće rešenje izdvaja se izgradnja novih te proširenje postojećih poslovno-industrijskih zona čime bi se osiguralo privlačenje domaćeg i stranog kapitala te otvaranje novih radnih mesta.

Od devedesetih godina prošlog veka, a nakon demokratskih i svih drugih promena na području Zapadnohercegovačke županije se ubrzano razvija privatno preduzetništvo. Uz veći broj trgovačkih tvrtki, razvijaju se i proizvodne tvrtke koje su nositelji ekonomskog razvitka.

Najrazvijenije industrijske grane u ZHŽ su:

- metalurgija i metaloprerađivačka industrija,
- građevinarstvo,
- poljoprivreda,
- proizvodnja energije,
- šumarstvo i drvoprerađivačka industrija i
- prehrambena industrija.

Oko 80% ukupnih ekonomskih aktivnosti u oblasti proizvodnje i izvoza čine velika i srednja preduzeća. Zapadnohercegovačka županija ima značajne potencijale i za razvitak malih i srednjih preduzeća koja mogu podržati delatnost velikih preduzeća kako kod osiguranja sirovina, repromaterijala i rezervnih delova, tako i u korištenju finalnih proizvoda velikih preduzeća u daljnjoj proizvodnji.

Sveobuhvatni privredni oporavak Županije zavisit će od razvitka malih i srednjih preduzeća, te je stvaranje uslova za njihov nastanak i razvitak kroz olakšavanje njihovog poslovanja ukidanjem prepreka za poslovanje jedan od prioritetnih zadataka Vlade. Davanje podsticaja stvaranju novih malih i srednjih Studija razvitka poslovnih zona u Zapadnohercegovačkoj županiji preduzeća, te podrška razvitku postojećih preduzeća, predstavlja istovremeno jedan od najkonkretnijih zadataka Vlade Zapadnohercegovačke županije (Studija razvoja poslovnih zona u Zapadnohercegovačkoj županiji 2012).

Posmatrano po opštinama u Županiji, na području Širokog Brijega u oblasti industrijske proizvodnje značajnije su zastupljene mesna industrija i metaloprerađivačka industrija, a nešto manje proizvodnja obuće, proizvodnja građevinskih proizvoda i obrada kamena, proizvodnja izolacionih materijala, grafičke delatnosti i sl. Metalna industrija u ovoj opštini razvijala se 70-ih godina prošlog veka u sistemu „Soko“ kroz firmu „Feal“ i firmu „Metalac“. Nakon ratnih događanja 90-ih godina privatizacija bivših preduzeća je odigrala važnu ulogu. Buran razvitak firme „Feal“ sa uduplanim kapacitetom proizvoda poslije 2001. godine je osnova za pozitivan razvitak niza mikrofirmi na bazi AL-profila u proizvodnji građevinske galanterije. Firma „Metalac“ je u svom programu čelične građevinske konstrukcije skromnijih dimenzija. Firma je uspešno privatizirana i nastavila je svoju delatnost. U građevinskoj operativi visokogradnje postojala je tvrtka koja je nakon privatizacije pod nazivom „Hering“ proširila delatnost i u oblasti niskogradnje. Tu je i privatno poduzeće „A3“ koje obavlja građevinske poslove na području Bosne i Hercegovine i susednih zemalja. Poljoprivredna proizvodnja bazirana na porodičnom gazdinstvu na području kraškog polja Mostarskog blata bila je skromna zbog nereguliranih plavnih voda u zimskom periodu. Rubni predeli polja daju skromne prinose u grožđu i kukuruzu uglavnom za domaćinstvo. Izgradnjom HE-Mostarsko Blato i kontrolom voda omogućit će se kvalitetno korištenje zemljišta kako u poljoprivrednoj proizvodnji dobara tako i u uzgoju stoke. Duvanska stanica prestala je sa aktivnošću. Firma je u procesu privatizacije i ne radi. Na osnovu korištenja zemljišta u mogućoj

proizvodnji grožđa, smokava, aktinidija, šipaka moguć je razvitak prerađivačkih kapaciteta kroz mala i srednja preduzetništva. Na ovom području je razvijena i grafička industrija „Hercegtisak“ i „Logotip“.

U Ljubuškom je razvitak ekonomskog sektora uglavnom baziran na trgovinu i vinarstvo. Bivša vinarija „Hepok“ otvorena 70-ih godina prošlog veka zadržala je svoj proizvodni program u proizvodnji nakon ratnih događanja. Osim proizvodnje prehrambenih proizvoda zastupljena je i tekstilna industrija u periodu industrijalizacije. „Unis“- fabrika prstena za kuglične ležajeve okončala je svoj proizvodni program. Firma je u procesu privatizacije i ne radi. *Duvanska stanica* nakon devedesetih godina prestala je sa nameenom. Firma je izuzeta iz privatizacije. Krajem 20-og veka kroz novootvorene fabrike srednjeg preduzetništva za tržište Dalmacije i Hercegovine realizuju građevinsko betonsku galanteriju i drveni nameštaj i sl. Ne postoje dostupni podaci o paletama i kapacitetima proizvodnje. Razvitak privrednog sektora uglavnom je baziran na trgovinu i vinarstvo.

U Posušju osnova industrijske aktivnosti je do 1992. godine bila u rudarstvu (kamen-boksit) i prerada kamena, kako u bivšim društvenim („Ukras-kamen“, „Soko-Alati“, „Polivinil“) tako i u mikropreduzetničkoj aktivnosti. Početkom 21. veka na prostoru opštine postoje i prerađivački kapaciteti za preradu mesa i mleka.

U doba industrijalizacije ovog kraja u Grudama otvorena je fabrika „Soko“ i Duvanska stanica koja je koja prestaje sa namenom nakon ratnih događanja. Danas deluju privatne firme u Grudama i razvijena grafička industrija „Grafotisak“ Grude, te fabrika higijenskog papira „Violeta“- Grude sa svojim vlastitim proizvodima premium klase ima vodeću ulogu i jedini je brend sa kompletnim asortimanom higijenskih proizvoda na tržištu Bosne i Hercegovine.

Rudarstvo kao grana industrije, a samim tim i proizvodnje i eksploatacije boksita, je veoma značajna za celu Bosnu i Hercegovinu. Početak eksploatacije boksita u Zapadnohercegovačkoj županiji datira još od tridesetih godina prošlog veka. U rudniku boksita Široki Brijeg počela se proizvoditi 1936. godine, a u rudniku boksita Posušje 1957. Godine (Rotim 1994). Pronalaskom boksita, iz kojeg je nedugo zatim utvrđena tehnička mogućnost industrijskog načina dobivanja aluminija započinje novi period razvitka ljudskog društva, s neslućenim mogućnostima primene tog metala ili kao legure s drugim metalima. Ovde se mora spomenuti preduzeće za preradu aluminija „Feal“ Široki Brijeg, koji sačinjava okosnicu privredne slike širokobriješke opštine.

U okviru stočarstva jedino ovčarska proizvodnja u severnim delovima Županije, odnosno područje Rakitna (opštini Posušje) ima prirodne karakteristike slične drugim ovčarskim regijama u Bosni i Hercegovini, ima evidentnu komparativnu prednost za razvitak. Zbog toga je i predviđen dinamičan rast, pogotovo jer se očekuje i razrešavanje pitanja izvoza animalnih proizvoda u Republiku Hrvatsku i ostale zemlje, što bi dalo značajan podsticaj ovoj proizvodnji. S obzirom na postojeći rast ukupne industrijske proizvodnje, nužna su ulaganja u razvitak postojećih industrijskih kapaciteta za proizvodnju metala i proizvoda od metala, a koji zapošljavaju veći broj radnika. Kao moguće rešenje izdvaja se izgradnja novih te proširenje postojećih poslovno-industrijskih zona čime bi se osiguralo privlačenje domaćeg i stranog kapitala te otvaranje novih radnih mesta (Studija razvoja poslovnih zona u Zapadnohercegovačkoj županiji 2012).

Tercijarni sektor

Tercijarni sektor najizraženiji je u pogledu turističkog razvitka, rastućeg segmenta privrede Bosne i Hercegovine, pa tako i Zapadnohercegovačke županije. Mogućnosti razvitka i korištenja su brojne, a zasnivaju su uglavnom na postojećim kulturno-istorijskim znamenitostima, arheološkim nalazištima te spomenicima (ostaci antičkog grada Mokriskika, ruševine srednjovekovnog grada u Borku, stećci, najstarija do sada poznata crkvena građevina u ovom kraju). U obzir svakako valja uzeti i blizinu atraktivne jadranske obale, poznatog svetišta u Međugorju te Park prirode Blidinje. Turističku ponudu na području opština u Županiji dodatno bi moglo upotpuniti i osnivanje malih porodičnih firmi s turističkom ponudom.

Što se ostalih delatnosti tiče, na području Županije registrovano je 2200 poslovnih subekata, a najviše ih posluje u domenu trgovine i ugostiteljstva. Ove firme zapošljavaju 36% ukupno zaposlene radne snage sa područja Zapadnohercegovačke županije (Studija razvoja poslovnih zona u Zapadnohercegovačkoj županiji, 2012). U strukturi zaposlenih i dalje dominira uslužni sektor čiji podaci ukazuju na intenzitet deagrarizacijskih procesa s jedne te industrijalizacije i tercijarizacije s druge strane.

Područje županije obiluje bogatstvom prirode, bogatstvom flore i faune, reka i jezera, bogatim kulturno-istorijskim nasleđem. Sve to pruža izuzetne mogućnosti za razvitak svih vrsta turizma. Sa svojim prirodnim bogatstvima i potencijalom za turizam na otvorenom, bogatim kulturno-istorijskim nasleđem, dobrim geografskim položajem, međunarodno poznatim manifestacijama, sjajnom gastronomskom ponudom po prihvatljivim cenama i statusom još uvek nepoznatog turističkog odredišta za glavna tržišta Bosne i Hercegovine, ima sve predodređenosti za iznimno uspešan sektor turizma. Turizam može doprineti celokupnom privrednom razvitku. Turizam ima uticaja na mnoge druge uslužne sektore i proizvodne industrije, kao što su prehrambena industrija, građevinarstvo i finansijske usluge. Njegov uspeh je blisko povezan sa slikom zemlje, njene političke i ekonomske stabilnosti te kvaliteta njene prometne infrastrukture (aerodromi, putevi i železnice) i informatičkih usluga. Turizam zavisi od građana bilo koje zemlje, ali i utiče na njih.

Zapadnohercegovačka županija po svojim prirodnim i geografskim osobinama predstavlja specifično i vrlo interesantno područje u našoj zemlji. Ona je istovremeno i planinska i nizinska, primorska i kontinentalna. Njen reljef je pun kontrasta i lepote. U prvom redu tu je planinsko područje neiscrpno potencijalima za razvitak zimsko – sportskog i svih drugih vidova planinskog turizma. *Park Prirode Blidinje* je pravo čudo od prirode i sve je više posjećeniji ne samo od domaćih nego i od stranih turista.

Za kupališni turizam potrebno je celi tok reke Tihaljna – Mlade – Trebižat (opština Ljubuški), a posebno je zanimljiva lokacija slap Kravica i jezero Krenica kod Gruda (Mikulić 2013). Kanu safari na reci Trebižat počinje od kupališta Božijak, kod Studenaca u Ljubuškom, a završava na kupalištu Jaz, kod Struga u Čapljini (Hercegovačkoneretvanski kanton/županija). U letnom periodu, na početku izletničke rute reka je mirna i tiha, a kasnije postaje brža i uzbudljivija. „Vinska cesta“ Hercegovine napravljena je kao specifičan turistički proizvod baš zbog posebnosti i atraktivnosti autohtonih hercegovačkih sorti *Žilavke* i *Blatine*, i svega onoga što uz vino ide, posebno *gastro ponuda* Zapa-

dne Hercegovine sa svojom različitosti i posebnostima, a onda i sve ono što ovu regiju čini posebnom i neponovljivom kad je u pitanju kulturno–istorijska i prirodna baština.

Seoski turizam u Zapadnohercegovačkoj županiji je tek u začetku, iako Hercegovina raspolaže brojnim potencijalima za posebni razvitak baš tog oblika turizma. Tu se ističe seoski turizam „Marića Gaj“ u Grudama i rezervat autohtonih vrsta životinja u Buhovu, u Širokom Brijegu (krava buša i mali hercegovački magarac).

Samo u Županiji postoji već nekoliko vrlo velikih farmi i proizvođača sira. Etno i gastro ponuda spadaju među jake turističke adute određenih područja, posebno ako se radi o gastro ponudi baziranoj na proizvodnji zdrave hrane. Kulturnim turama bi se moglo isto tako turističku ponudu Županije Zapadnohercegovačke u mnogome učiniti sadržajnijom. Takve ture bi mogle biti na primer „Stazama Ilira“, jer Županija je bogata ostatcima iz ilirskog vremena: od gomila razbacanih po celom prostoru Županije do ilirskih gradova (Nečajno, Budim, Zvonigrad itd), „Putovima Rimljana“, „Srednjo-jekovne nekropole“. Među manifestacijama koje su se uspele nametnuti, a koje u sebi imaju mogućnosti i sadržaje koji bi se mogli i turistički valorizirati ističu se: *Vino Fest* (u Ljubuškom), Gastro susreti „Okusi s kamena“ (Široki Brijeg), *Ilindan* – Seoska olimpijada (Posušje), *Mediteran film festival* (Široki Brijeg), *Šimićevi susreti* (Grude) (Mikulić, 2008). U Hercegovini su mnoga sela napuštena i zapuštena. Obnavljanjem starih seoskih kamenih kuća stvorili bi se preduслови za razvitak seoskog turizma, koji u zadnje vreme u svetu doživljava svoju pravu ekspanziju.

Kvartarni sektor

Kvartarni sektor obuhvata delatnosti uprave, odbrane, školstva, zdravstva, nauke i kulture. Na području Zapadnohercegovačke županije u ovom je sektoru zaposleno 28% ukupno radno aktivne populacije. Najviše je zaposlenih u delatnostima osnovnoškolskog i srednjoškolskog obrazovanja (47%) , te zdravstvu i jedinicama lokalne uprave (Tabela 5). Skladno tomu veći udeo zaposlenih sa VSS se beleži u srednjim i osnovnim školama, dok najveći broj zaposlenika sa VŠS ima sektor osnovnoškolskog obrazovanja (65,1%). Sektor zdravstva ima trećinu od ukupnog broja zaposlenih sa srednjom stručnom spremom, a dvostruko manji udeo beleže jedinice lokalne uprave. U kvartarnom sektoru najmanji je broj zaposlenih radnika sa nižom kvalifikacijom a najveći udeo beleži sektor osnovnoškolskog obrazovanja (42,0%) (Statistička služba 2012).

Rast broja stanovnika u kvartarnom sektoru uslovljen je obrazovanijim kadrom i savremenijim načinom življenja. Odlazak većeg broja mladih na školovanje 70-ih godina prošlog veka i zapošljava obrazovanog kadra krajem prošlog veka, odraz je opšteg stanja razvitka Županije i promene udela broja stanovnika prema sektorima. Udeo broja zaposlenih u ovom sektoru u periodu 1961-2011. godine beleži rast 10%.

**Tabela 5. Zaposleni u kvartarnom sektoru
na području Zapadnohercegovačke županije 2011. godine**

Sektori	Zaposleni		VSS		VŠS		SSS		VKV, NK	
	Broj	%	Broj	%	Broj	%	Broj	%	Broj	%
Zdravstvo	678	14,9	240	12,5	68	4,8	316	34,3	54	19,1
Opština	465	10,2	102	5,3	184	13,0	158	17,1	20	7,1
Županija	415	9,1	198	10,3	107	7,6	82	8,9	28	9,9
Osnovne škole	1661	36,6	592	30,8	918	65,1	32	3,5	119	42,0
Srednje škole	688	15,2	597	31,0	5	0,4	87	9,4	0	0,0
Banke	292	6,4	103	5,4	51	3,6	112	12,1	26	9,2
Porezna uprava	81	1,8	35	1,8	26	1,8	20	2,2	0	0,0
Statistički ured	30	0,7	12	0,6	10	0,7	5	0,5	3	1,1
Županijska inspekcija	113	2,5	18	0,9	26	1,8	51	5,5	18	6,4
Općinski sud	117	2,6	28	1,5	16	1,1	58	6,3	15	5,3
UKUPNO	4539	-	1924	-	1410	-	922	-	283	-

Izvor: Statistička služba opštine Široki Brijeg, 2012.

ZAKLJUČAK

Problemi s kojima se suočava Zapadnohercegovačka županija, kao što su nezaposlenost, porast siromaštva, te zaostajanje u privrednom razvitku posljedica su kako rata 90-ih godina prošlog veka, tako i problema koje neminovno generira proces tranzicije. Nekada veliki poslovni sistemi, koji su predstavljali osnove ekonomskog razvitka Hercegovine i zapošljavali veliki broj radnika, danas su uglavnom devastirani i nemoćni da samostalno iznađu puteve svoje revitalizacije. Dinamika privrednog razvitka karakteristična je za period sve do početka 90-ih godina prošlog veka, nakon kojih su usledile bitne promene u strukturi tržišta i poslovanja, proces privatizacije i drugo.

U drugoj polovini 90-ih godina prošlog veka ubrzano se razvija privatno preduzetništvo. Novonastali privatni sektor na području Zapadnohercegovačke županije još nije dosegao obim poslovne aktivnosti koji bi apsorbavao veći broj nezaposlenih, ublažio posledice propasti velikih poslovnih sistema, te otvorio perspektive novog, uravnoteženog, samoodrživog i dinamičnog razvitka. Tranzicija, kao globalni i opšti društveni proces još uvek se nije desila u svesti ljudi koji čine organe lokalne vlasti i menadžment propalih poslovnih sistema. Oni još uvek nisu spoznali svoju ulogu aktivnih učesnika - pokretača i kreatora procesa privrednog razvitka. Zbog toga, razvojni potencijali Zapadnohercegovačke županije kao što su ljudi, prirodni resursi, energija, te obekti, industrijske, saobraćajne i ostale infrastrukture i dalje ostaju neiskorišteni ili se koriste u ograničenom ili minimalnom kapacitetu.

Slabo povećanje udela aktivnog stanovništva u ukupnom posledica je depopulacije koja je zahvatila najveći deo Županije kao i slab priliv radno-aktivnog stanovništva

uzrokovan smanjenim natalitetom. Starenje stanovništva takođe će uticati na smanjenje veličine radnog kontingenta, ali i na povećanje broja lica s ličnim prihodom, tj. doći će do povećanja opterećenosti radno-aktivnog stanovništva starim stanovništvom.

LITERATURA I IZVORI

- Crkvenčić, I. (1981). Socijalnogeografski aspekti pojave ugara, odnosno neobrađenih oranica. Zagreb: Geografski glasnik, 43.
- Mikulić, G. (2008). Regija Hercegovina. Široki Brijeg: Gral.
- Mikulić, G. (2013). Županija Zapadnohercegovačka. Grude. Grafotisak.
- Nejašmić, I. (2005). Demogeografija: stanovništvo u prostornim odnosima i procesima. Zagreb: Školska knjiga.
- Rotim K. (1994). Široki Brijeg. Omiš: TP. Franjo Kluz.
- Wertheimer-Baletić, A. (1982). Demografija: Stanovništvo i ekonomski razvitak, II. Izmjenjeno i dopunjeno izdanje. Zagreb: Informator.
- Wertheimer-Baletić, A. (1999). Stanovništvo i razvoj. Zagreb: Mate.
- Federacija Bosne i Hercegovine u brojkama. (2011). Sarajevo: Federalni zavod za statistiku, Makroekonomski pokazatelji po kantonima za 2011. godinu. (2012). Sarajevo: Federalni zavod za programiranje razvoja
- Popis stanovništva 1961. godine. Knjiga 12. (1965). Sarajevo: Savezni zavod za statistiku
- Popis stanovništva i stanova 1971. (1975). Sarajevo: Savezni zavod za statistiku
- Popis stanovništva, domaćinstava i stanova 1981. godine. (1983). Sarajevo: Republički zavod za statistiku
- Popis stanovništva, domaćinstava/kućanstava, stanova i poljoprivrednih gazdinstava 1991. godine (1998). Sarajevo: Federalni zavod za statistiku
- Popis stanovništva, domaćinstava/kućanstava, stanova i poljoprivrednih gazdinstava 1991. godine. Uporedni podaci 1971, 1981, 1991. (2013). Sarajevo: Federalni zavod za statistiku
- Prostorni plan Županije Zapadnohercegovačke za period od 2008. do 2028. godine. (2012). Zagreb/Mostar/Čitluk: Ministarstvo prostornog uređenja, graditeljstva i zaštite okoliša Zapadnohercegovačke županije
- Prostorna osnova opštine Grude u Prostorni plan opštine Grude za period 2009. do 2028. godine. (2012). Zagreb, Mostar, Čitluk: Ministarstvo prostornog uređenja, resursa i zaštite okoline Zapadnohercegovačke županije
- Statistički godišnjak/ljetopis Federacije Bosne i Hercegovine 2011. godine. (2011). Sarajevo: Federalni zavod za statistiku
- Statistička služba opštine Široki Brijeg. (2012). Široki Brijeg: Zapadnohercegovački kanton u brojkama
- Studija razvoja poslovnih zona u Zapadnohercegovačkoj županiji. (2012). Mostar: Asocijacija za ekonomski razvoj REDAH
- Zapadnohercegovački kanton u brojkama. (2012). Sarajevo: Federalni zavod za statistiku